

протоієрей Андрій Шиманович,
кандидат філософських наук (PhD),
для сайту БФ «Академічна ініціатива»
www.academic-initiative.org.ua

Антизахідництво як одна з основ грецької православної ментальності

У 2013 р. знаний грецький богослов Пантеліс Калаїцидіс¹ зробив свій вагомий внесок у колективну монографію, присвячену осмисленню різних аспектів історичної взаємодії між Православною Церквою та західною цивілізацією. Його стаття має назву «Образ Заходу в сучасному грецькому богослов'ї»² і вона є важливою тому, що в ній д-р. Калаїцидіс аналізує витоки та ідейний базис антагоністичного ставлення з боку грецьких теологів до інтелектуальної культури Заходу.

У вступній частині автор розкриває узвичаєну діалектику в питанні щодо ставлення православних грецьких теологів до західної богословсько-філософської думки. Калаїцидіс акцентує, що гостра критична риторика грецьких мислителів парадоксальним чином співіснує з тим фактом, що їхні власні тексти нерідко бувають насичені богословськими поняттями, категоріями та методологічними підходами, запозиченими в тій-таки західній богословській традиції.

Грецький науковець здійснює важливе розрізнення між (1) легітимним критичним висвітленням деяких дійсно проблемних аспектів західної богословської традиції та (2) антивестернізмом як примітивізованою *ідеологією* з чітко окресленим набором засадничих положень, обоймою найефективніших полемічних прийомів та критеріїв для проведення чіткої лінії демаркації між «своїми» та «чужими».

П. Калаїцидіс справедливо наголошує, що необхідно мати чутливість до розрізнення суттєво відмінних позицій навіть всередині того «покоління 1960-х», де одні теологи знаходилися під впливом не лише о. Георгія Флоровського, а й католицьких мислителів руху «нової теології»,³ тоді як інші завзято критикували Захід і не вбачали нічого посутньо корисного в будь-яких історичних лініях латинського богослов'я від

¹ Д-р Пантеліс Калаїцидіс – директор Волоської академії богословських студій (Греція).

² Pantelis Kalaitzidis, "The Image of the West in Contemporary Greek Theology," in *Orthodox Constructions of the West*, ed. George E. Demacopoulos and Aristotle Papanikolaou (New York: Fordham University Press, 2013), 142–160.

³ Про ідейні витоки та основні програмні настанови руху «нової теології» див.: Андрій Шиманович, «Історія становлення руху 'нової теології': періодизація, базові ідеї, стратегічні цілі», *Культурологічний альманах* 1(9) (2024): 74–85.

блаж. Августина і донині. У своїй статті Калаїцидіс фокусується на аналізі поглядів двох представників «покоління 1960-х», які увійшли в історію сучасного грецького богослов'я як мислителі із найвиразнішим антизахідним та антиєкуменічним світоглядом. Це протоієрей Іоанн Романідіс (1927–2001) та православний філософ-мирянин Христос Яннарас (1935–2024).

Прот. Іоанн Романідіс

Отець Романідіс є класичним прикладом ультраконсервативного православ'я у найгротескнішій його формі. Вже на початку статті Калаїцидіс вдало визначає богословський доробок Романідіса як «влучну ілюстрацію грецького православного антизахідного тріумфалізму».⁴ Важливо, що молодий Іоанн Романідіс був учнем протоієрея Георгія Флоровського, і є всі підстави принаймні припустити, що захоплення Флоровського ідеями антизахідного євразійства це те імовірне джерело, звідки може походити й схильність Романідіса до некритичної демонізації усього, що пов'язане із Заходом.

Докторська дисертація Романідіса «Прабатьківський гріх»⁵ була опублікована 1957 р. і стала ефектним початком його академічної кар'єри. Деякі пасіонарні поціновувачі таланту Романідіса, як-от о. Патрік Рансон та о. Джордж Металлінос, навіть називали його ледь не найталановитішим православним богословом серед усіх сучасників. Утім, правда полягає в тому, що з плином часу дійсно багатообіцяючі початкові здобутки Романідіса почали поступово сходити нанівець. Причиною цього став чимдалі більш помітний відхід науковця від власне богослов'я до дослідження питань із царини політичних ідей, культурної критики, етногенезу, націєтворення та – як це часто буває в подібних випадках – до вкрай чудернацьких і химерних теорій змови, учасники яких буцімто впродовж століть злагоджено й планомірно руйнують святе православ'я.

Праця о. Іоанна «Ромейство» (1975 р.) стала маркером радикального звуження богословської перспективи Романідіса, точкою різкого повороту в його особистому світогляді та академічних інтересах, а також справжнім маніфестом національно-славословного грецького етнобогослов'я. Як зауважує Калаїцидіс, «з моменту появи

⁴ Kalaitzidis, "The Image of the West," 144.

⁵ Англійський переклад: John S. Romanides, *The Ancestral Sin*, trans. & introd. George S. Gabriel (Ridgewood, NJ: Zephyr Publishing, 2002).

“Ромейства” дискурс Романідіса не має нічого спільного з поміркованою і ретельно вивіреною мовою “Первородного гріха” та решти ранніх богословських праць».⁶

Відтоді максимально увиразнюється безкомпромісне «чорно-біле» мислення Романідіса, а його тексти чимдалі частіше транслюють ідеї, що так чи інакше обертаються навколо полярного протиставлення по лінії Схід-Захід. Причому цікаво, що поділ здійснюється *не* між грецьким і латинським християнством, як це часто буває. Для Романідіса обидві древні мови – грека і латина – є легітимними засобами для вираження християнської істини. Разом вони конституюють єдиний духовно-расовий феномен – східне *ромейство*, яке впродовж століть буцімто зазнає нищівних атак з боку агресивного і підступного західного християнства *франків*. Саме вони, в світогляді Романідіса, є головними винуватцями усіх історичних прорахунків, помилок і поразок східного православного (ромейського) християнства.

Дипломатичніше було б сказати, що погляди Романідіса знаходилися на межі з конспірологічними теоріями. Але правдивіше було би чесно визнати, що деякі його ідеї впевнено сягали далеко *за* цю межу. Так, абсолютно несерйозними видаються розмисли Романідіса про те, що не тільки іноземні аналітичні центри роками планували шляхи знищення ромейства, а навіть сам Наполеон I Бонапарт, будучи франком, стояв біля витоків цієї політики і став її головним архітектором та ідейним натхненником.

Здавалося б, та система штучних конструктів, яку пропагував о. Романідіс, через свою виразну екзотичність була приречена на маргіналізацію і нежиттєздатність в стратегічній перспективі. Але насправді в житті Елладської Православної Церкви ідеологічні викладки Романідіса набули неабиякої популярності, особливо в ультраправих консервативних колах. Чого не можна сказати про справжніх інтелектуалів та представників освічених верств населення, котрі здебільшого з іронічною посмішкою ставилися до пафосних прагнень Романідіса емансипувати ромейську цивілізацію від духовних пут зловмисних франкських узурпаторів.

Та оцінка, яку дає автор досліджуваної статті теоріям о. Романідіса, приємно вражає своєю чесністю та богословською тверезістю:

«Насправді він лествив пригніченим фрустраціям, упередженням і психологічним комплексам історично переможених сучасних греків,

⁶ Kalaitzidis, “The Image of the West,” 145.

культивуєчи богословську самодостатність, культурну інтровертність, агресивність і нестримне відчуття власної вищості. Його теорії про ромейство ніколи не зустрічали спротиву чи заперечень з боку ясної контртеології, а його однойменна книга не зазнала серйозних критичних коментарів, навіть через тридцять п'ять років після її першої появи».⁷

Православний расизм о. Романідіса виявляв себе навіть у тому, що він ніде не згадує про святих, які просіяли на наших східнослов'янських землях. Для екзальтованого апологета ромейства духовних здобутків наших предків, які не мали прямого стосунку до ромейської ідентичності, не існує. Православні слов'яни не те що просто ігноруються Романідісом, а подеколи навіть проголошуються не вповні православними або навіть зрадниками і колаборантами франків.

Христос Яннарас

Якщо о. Іоанн Романідіс намагався не виходити за межі ідейно близьких соціальних кіл, не прагнув щосили потрапити в публічне або інформаційне поле тогочасної Греції, то православний філософ Христос Яннарас, навпаки, був на вістрі інтелектуальних подій та важливих суспільних дискусій протягом багатьох десятиліть, починаючи з 1972 р., коли він уперше став відомий як есеїст і колумніст.

Неоортодоксальне богослов'я 1960-х років, одним із ідеологів якого був Х. Яннарас, ставило собі за мету звільнити православну думку та церковне життя від чужорідних західних впливів з боку католицького гіперраціоналізму та протестантського пієтизму. Молоді грецьки богослови щосили прагнули інтелектуально підважити (1) схоластичні моделі богословствування в дусі та категоріях середньовічних католицьких мислителів, а також (2) пієтистську «релігію серця», де головним критерієм істинності духовного шляху людини є її внутрішні душевно-емоційні переживання. Але заради справедливості слід зауважити, що на ранніх етапах свого богословського становлення Яннарасу був чужий вузький націоналістичний світогляд. Певний час він навіть був налаштований вповні екуменічно, схвально відгукуючись про напрацювання найпотужніших інтелектуальних «локомотивів» католицького руху *nouvelle théologie* («нової теології») – Анрі де Любака, Ганса Урса фон Бальтазара, Іва Конгара, Жана Данієлу, а також таких теологів як Олів'є Руссо, Роже Шютц, Томас Мертон та ін.

⁷ Kalaitzidis, "The Image of the West," 148.

Починаючи з кінця 1970-х років, ситуація змінюється. Яннарас починає створювати панегірики, де оспівується винятковість грецької ідентичності та інтелектуальний аристократизм греків, тяглість якого простежується від Античності через Візантію до новочасної Греції. У його текстах щодалі частіше з'являються ідеї стосовно культурної недолугості та варварської природи Заходу як такого. Тож автор статті неймовірно влучно ідентифікує ці погляди Яннараса як «герменевтику радикального контрасту»⁸ між православ'ям і західним світом.

Навіть особиста відповідь на заклик Ісуса Христа до слідування за Ним, згідно з Яннарасом, зумовлена не вільним внутрішнім рішенням кожної окремої людини, а наявністю культурного прогресу з боку її далеких біологічних або духовних предків. Певна річ, знайти якісь релевантні богословські аргументи на користь такого культурного детермінізму буде нелегко навіть найкреативнішому досліднику. Тому Калаїцидіс так оцінює поступове обміління Яннарасового богослов'я: «Загальнонаціональна популярність його праць була зворотно пропорційною їхній богословській обґрунтованості, яка поступово знижувалася мірою того, як богословські критерії Яннараса ставали дедалі більш розмитими».⁹

Для Яннараса переламною (хоча й розтягнутою в часі) низкою подій, які стали історичною точкою появи занепадницької західної цивілізації зі спотвореним християнством, була серія вторгнень варварських племен на територію Римської імперії, починаючи з кінця IV ст. і до VI ст.

П. Калаїцидіс так передає тлумачення Яннарасом тих вкрай важливих подій:

«На його думку, варварські племена, які заповнили західну частину Римської імперії, просто не мали достатнього рівня розвитку, щоб зрозуміти й оцінити грецький спосіб буття та основи християнської Благої Вісті про спасіння, і натомість перетворили її на “релігієзовану” версію індивідуального володіння істиною, егоцентричну впевненість та юридичну об'єктивну моральність».¹⁰

Стосовно витоків антивестернізму Яннараса автор статті зауважує, що суттєвим чинником впливу на світогляд грека був німецький ідеалізм і романтизм початку

⁸ Kalaitzidis, “The Image of the West,” 154.

⁹ Ibid., 151.

¹⁰ Ibid., 158.

XIX ст. Ці ідеї вплинули на формування світогляду Яннараса не напряму, а за посередництва слов'янофілів – О. Хомякова (1804–1860) та І. Кіреєвського (1806–1856), які були одними з найвиразніших носіїв антизахідницької ментальності у православ'ї XIX ст.

В цілому, богословсько-етнокультурний проєкт Христоса Яннараса – це приклад не церковної керигми, себто проголошення Євангелія як вічної істини, не обмеженої жодними цивілізаційними кордонами, і це навіть не відсторонений та безпристрасний науковий аналіз, а радше інфантильна психологічна гіперкомпенсація, некритичне, пасіонарне, подеколи ледь не параноїдальне обстоювання власної культурної ідентичності через пошук зовнішніх винуватців у всіх своїх історичних невдачах. Напевне, не без долі гумору Калаїцидіс називає наукові шукання Яннараса «відчайдушними пошуками впевненості в собі».¹¹

Направду ж у своїх численних працях Яннарас атакував штучно сконструйоване солом'яне опудало, висміював карикатуризовану версію філософії Середньовіччя, Просвітництва і новочасної європейської думки. Його наукова недоброчесність виявляє себе в тому, що для полегшення свого полемічного завдання православний філософ нерідко порівнював найпримітивніші прояви західної традиції з найвидатнішими здобутками православної духовно-інтелектуальної культури. Певна річ, це нечистоплотний і маніпулятивний квазінауковий прийом. Ба більше, Яннарас також явно не поспішав цитувати видатних західних теологів XX ст., чий аналітичний рівень та ступінь компетентності не тільки легко витримує порівняння з рівнем Яннараса, а нерідко й явно перевершує його.

Крім того, Яннарас змагався із Заходом, уявляючи його «монолітним культурним простором»,¹² і, як правило, не виявляв великої цікавості до того, щоб здійснити глибоку і тонку аналітичну роботу з віднайдення поліфонії суттєво відмінних один від одного голосів всередині чи то філософії Середніх віків, чи то Нового часу. Створення своїх текстових полотен «широкими мазками», сентиментальна ідеалізація якогось уявного «прекрасного минулого», плакатна риторика переважно на рівні гасел, а не глибоких, вивірених раціональних аргументів – це те, що дає підстави вважати корпус праць Х. Яннараса наукоподібною пропагандою грекоцентричної ідеології, яка

¹¹ Kalaitzidis, "The Image of the West," 160.

¹² Ibid., 155.

узалежнено паразитує на західній інтелектуальній традиції як на неусувному підґрунті своєї ідентичності.

Нагадаю, що стаття П. Калаїцидіса називається «Образ Заходу в сучасному грецькому богослов'ї». І саме це зумовлює вповні закономірні питання: Чи два грецькі голоси о. Романідіса та Х. Яннараса, озвучені та проінтерпретовані в статті, є повністю репрезентативними і такими, що дозволяють вийти на рівень узагальнень про сприйняття Заходу в сучасному грецькому богослов'ї? Невже ХХ століття не подарувало грецькому академічному середовищу менш ідеологічно заангажованих науковців, які внесли би певний баланс в той «образ Заходу», який існує в сучасному грецькому православ'ї? Шкода, що в статті не представлені більш виважені богословські позиції, в яких християнський Захід не постає в якості одвічного і непримиренного ворога.

Не забуваймо, наприклад, філософську відкритість передчасно загиблого в автокатастрофі Нікоса Ніссіотіса¹³ (1924–1986), котрий мав значно прихильніше ставлення до екуменізму, ніж Романідіс і Яннарас, будучи багатолітнім активним учасником роботи Всесвітньої ради церков. У своїй докторській дисертації «Екзистенціалізм і християнська віра» (1956) він уперше в царині грецької академічної думки виявив відкритість до аналізу ідей С. К'єркегора, К. Ясперса, М. Гайдеггера та Ж.-П. Сартра. Щодо широти академічних інтересів Ніссіотіса та його здібностей як науковця сам Яннарас писав: «Він був добре знайомий з усіма новими розробками свого часу, будучи докладно проінформованим про поточні тенденції в науці, філософії, мистецтві, психології та політиці. Як для богослова, широта його інтересів була безпрецедентною».¹⁴

Ніссіотіс визнавав, що західне богослов'я містить у собі чимало складових, які для православ'я є *невластивими* або навіть *чужими*, але – і це найважливіше – для Ніссіотіса вони не були *ворожими*. Хотілося б сподіватися, що спадщина цього грецького мислителя приверне увагу молодих українських богословів і стане натхненням для здійснення ними наукових розвідок на відповідні теми.

¹³ У 2019 р. англійською мовою був виданий збірник богословських праць Н. Ніссіотіса: Nikos Nissiotis, *Theology as Doxology and Dialogue: The Essential Writings of Nikos Nissiotis*, ed. Nikolaos Asproulis and John Chryssavgis (Lanham, MD: Lexington Books/Fortress Academic, 2019).

¹⁴ Christos Yannaras, *Orthodoxy and the West: Hellenic Self-Identity in the Modern Age* (Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 2006), 281.

Насамкінець принагідно зауважимо, що у 2022 та 2024 роках автор цих рядків написав дві стислі оглядові статті, присвячені етнокультурним ідеологемам прот. Іоанна Романідіса (українською)¹⁵ та антизахідницькому богослов'ю Христоса Яннараса (англійською).¹⁶ Тож запрошуємо зацікавлених читачів ознайомитися і з цими двома текстами.

¹⁵ Андрій Шиманович, “Етнокультурні ідеологеми протоієрея Іоанна Романідіса та їх згубність для православ'я ХХІ століття,” *Культурологічний альманах* 2(10) (2024): 26–32.

¹⁶ Andrii Shymanovych, “Christos Yannaras’s View on the History of Western Theology from St. Augustine to Nietzsche”, *Theological Reflections: Eastern European Journal of Theology* 20(2) (2022): 103–114.